

ALGORITHM FOR ASSESSING ECONOMIC RISKS IN THE TRANSPORT AND LOGISTICS SYSTEM

I.f.D. Fayzullaev Javlonbek Sultanovich

Associate professor of the Department of economics of networks, Tashkent
State University of Economics

ANNOTATION

In the context of globalization in the world economy, a single regulatory system for improving the material and technical base is losing its relevance. Each economic entity independently evaluates a particular situation and makes a decision. In competitive conditions, those who are aware of the potential of the logistics industry and its methods will be able to achieve a positive result. Business activities are increasingly "entering the market", unexpected ambiguous elements are introduced into business activities, the scope of applying risk – taking situations is growing. The market system in force today cannot be imagined without risks.

Логистик менежмент хатарлари (йўқотиш, харажатларнинг ортиб кетиши, фойданинг камайиши) логистик тизим даражасида ўз ичига вазифаларро логистик мувофиқлаштирувнинг самарасизлиги, логистик стратегиянинг заифлиги, режалаштириш ва назорат қилиш ҳолатининг салбийлиги, транспорт логистика жараёнларни интергациялаш даражасининг сустлиги, логистика соҳасида масъуллар ва етакчи мутахассисларнинг малакаси талаб даражасида эмаслиги, шунингдек, ахборот-коммуникация тизими самарасизлиги, фойдаланилаётган техник воситалар, дастурий таъминотнинг шартли равишда интеграцион жиҳатдан суст даражадалиги, ходимлар салоҳияти ички ахборот тармоғини кенг қамраб ололмалиги каби бир қатор омиллар таъсирида келиб чиқувчи хатарларни қамраб олади.

Хатарларни баҳолаш, бошқариш, огоҳлантириш, минималлаштириш ва хатарларни тақсимлаш умумий вазифа бўлиб, хатарларни бошқаришнинг турли усуллари ёрдамида амалга оширилади. Логистика тизими амалда алоҳида ташкилот сифатида ягона бошқарувга асосланмаган бўлиб, логистика тизими занжири кўринишидаги бир неча ўзаро манфаатдор ва муайян имкониятга эга томонларнинг бирлашувидан таркиб топади. Логистик тизимларни бошқаришда хатарларни келтириб чиқадиган нологистик омилларни ҳам эътиборга олиш лозим. Бу логистикага нисбатан ташқи хатарлар тизимига қутилмаган ҳодисалар, ходимнинг бўшатилиши, маъмурий-бошқарув тизимининг асосий фондида кўзда тутилмаган бошқа турли зарарлар билан боғлиқ бўлган табиий-ҳақиқий, экологик, сиёсий, бозорга оид ижтимоий сабаблар ва ҳар қандай соҳадаги бошқарув характеридаги эга бўлган фаолиятдан иборат бўлади.

“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ менежментининг асосий йўналишларидан бири бўлиб компания хатарларини бошқариш ҳисобланади. Хатарларни бошқаришнинг тўғри ифодаланган принциплари компанияни даромад ва фойда йўқотишларидан ҳимоялашнинг энг самарали усули

ҳисобланади. Хатарларни бошқариш – хатарли вазиятларнинг бошланиш эҳтимолини ва улар оқибатларининг оғирлигини, шунингдек хатарларни бошқариш тизими қийматини камайтириш мақсадида у ёки бу стратегиялар тизимларини танлашдир.

Хатарларни бошқариш бир нечта стратегияси мавжуддир. Уларга қуйидагилар киради:

- хатарни инкор қилиш стратегияси – хатарли вазият бошланмайди ва унинг оқибатлари оғирлиги эътиборга олмайди. Демак, бошқа стратегияларга молиявий ресурсларни йўналтириш зарур эмас деган фараз билан тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш;

- хатарларни суғурталаш стратегияси – хатарларни суғурта ташкилотларига ўтказиш;

- диверсификация стратегияси – жамланган хатарни камайтириш мақсадида инвестицион фаолият йўналишларини кўпайтириш;

- ҳежирлаш стратегияси – асосий операцияларга қўшимчаларни шундай жалб қилиш, бунда жами хатар нолга тенглашиши ёки ҳеч бўлмаганда унга яқинлашиши керак.

Хатарларни логистика нуқтаи назаридан бартараф этиш юқори даражада таваккалчилик билан боғлиқ хўжалик келишувларини нисбатан кичик бизнес-тузилма доирасига кўчириш йўли билан амалга оширилади, айниқса йирик интеграциялашган транспорт-логистика тизимлари учун қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мураккаб вазиятларда фаолият юритиш давомида хатарларни сифат, миқдор ҳамда комбинациялашган баҳосини бериш талаб этилади. Сифат жиҳатидан баҳолаш вазифаси – хатар турларининг эҳтимолий таркибини, шунингдек уларга таъсир кўрсатадиган омилларини аниқлаб олишдан иборат. Бажарилиши анчагина мураккаб бўлган турли хатар катталиги ва эҳтимолийлигига миқдор жиҳатидан баҳо бериш эҳтимолий хўжалик қарорлари ва уларнинг оқибатларини таҳлил қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Хатарларнинг эҳтимолий вариантларига йўл қўйилиш даражасига аниқлик киритиш учун “қарорлар дарахти” каби воситасини қўллаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади ва уни моделлаштириш билан турли позициялардан энг адекват бўлган етказиб бериш вариантини аниқлаб олиш имконияти яратилади.

Юқларни етказиб беришнинг бир неча вариантларини солиштириш, кутилаётган даромад ва эҳтимолий йўқотишлар параметрларини ўзаро таққослаш йўли билан қуйидаги формула ёрдамида хатар даражасини аниқланади:

$$\lambda_{ki} = \frac{D_i}{Y_i}$$

бунда,

λ_{ki} – i вариант бўйича хатарлар коэффиценти;

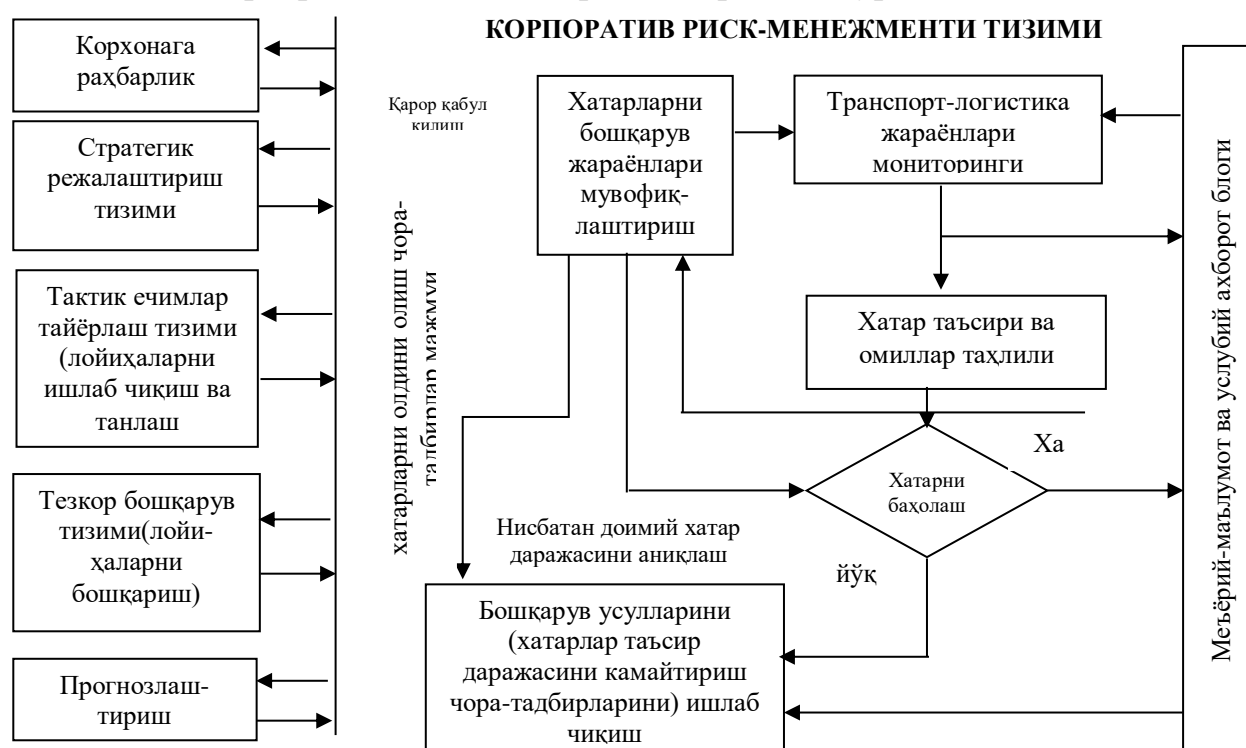
D_i – i вариант бўйича кутилаётган даромад;

Y_i – i вариант бўйича эҳтимоли бўлган йўқотишлар.

“ λ ” қиймати бир сўм йўқотишга қанча фойда тўғри келишини кўрсатиб беради. Бунда максимал λ қийматга эга бўлган вариант мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Юк ташиш жараёнида хатарларни тўлиқ ва ҳар томонлама баҳолаш махсус матрица ёрдамида амалга оширилади, бунда хатарга таъсир қилувчи барча омиллар йиғиндиси уларнинг бизнесга кўрсатиши мумкин бўлган таъсирини ҳисобга олган ҳолда тақсимланади. Хатарга таъсир қилувчи омилларнинг тегишли қийматлари белгилаб қўйилади. Омилнинг намоён бўлиш эҳтимоли ва унинг хўжалик юритиш натижаларига таъсири даражаси баҳоланади. Бу каби матрицали усулни қўллаш билан бутун хўжалик лойиҳасининг хатар даражасини маълум даражада аниқлаш мумкин бўлади.

Интеграциялашган транспорт-логистика тизимидаги иқтисодий хатарларни самарали бошқариш алгоритми қуйидагича амалга оширилади. Юк ташиш жараёнини тавсифлаб берадиган кўрсаткичларга оид маълумотлар жамланади, таҳлил қилинади ва мониторинг ўтказилади. Мониторинг натижалари эса хатарлар таъсир даражасини таҳлил қилишда қўлланилади. Кузатувлар даврийлиги, ахборотга ишлов бериш натижаларининг таркиби ва уларни қайд этиш шакли анча узоқ муддат учун белгилаб қўйилиши лозим бўлади. Шу тариқа интеграциялашган транспорт-логистика тизимидаги иқтисодий хатарларни баҳолаш алгоритми 1-расмда кўрсатилган.

1-расм. Транспорт-логистика тизимида иқтисодий хатарларни баҳолаш алгоритми¹

¹ Олиб борилган тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Ўтказилган таҳлил натижасида хатарларга таъсир қилувчи омилларининг амалдаги профили аниқланиб, хатар таъсири баҳоланади. Шундан сўнг олинган янги маълумотлар “меъёрий-маълумот ахбороти” блоки архивида сақланадиган аввалги маълумотлар билан таққосланиб ўрганилиб чиқилади.

Агар хатарларни баҳолаш ва таҳлил қилишнинг жорий натижалари дастлабкиларига нисбатан жиддий фарқ қилмаса, ҳамда корхона раҳбарияти томонидан белгиланган мақбул хатар меъёридан ошмаса, “корхона фаолияти жараёнида хатар таъсири устидан назорат қилиш” функциясини бажариш ишлари назорат тизимини ўтказиш муддатлари тўғрисида тавсиялар бериш билан тугалланади.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, транспорт-логистика тизими хатарларини самарали бошқариш учун “Ўзбекистон темир йўллари” АЖнинг корпоратив риск-менежмент тизимини ташкил этиш ва “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ хатарларини бошқариш тизими тўғрисидаги низом”ни ишлаб чиқиш лозим деб ҳисоблаймиз. Ушбу тизим ташқи ва ички омилларнинг таъсир кўрсатиш даражасини чеклаш учун иккита: “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ ишлаб чиқариш фаолиятининг узлуксизлигини ва мустаҳкамлигини таъминлаш ҳамда компаниянинг норматив ҳужжатларида кўзда тутилган назорат кўрсаткичларини таъминлаш функцияларига эга бўлиши лозим. Таклиф этилаётган тизимда қуйидаги вазифаларни белгилаб олиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик:

- хатарнинг потенциал соҳаларини аниқлаш ва хатарлар вужудга келишини бартараф қилиш ёки минималлаштириш имкониятини баҳолаш; хатарларни бошқариш тизими иштирокчиларининг ваколатларини ва жаборгарликларини норматив мустаҳкамлаш;

- хатарли вазиятларни бартараф қилиш ва улар бошланган ҳолларда зарарни минималлаштириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасини ишлаб чиқиш ва баҳолаш;

- аниқланган хатарларни бартараф этиш ёки минималлаштириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш учун керакли ресурсларни аниқлаш ва ўрнатилган тартибларга биноан ресурслар тақсимотини оптималлаштириш;

- хатарларни мунтазам прогностлаштириш ва баҳолаш асосида уларнинг вужудга келишини олдини олиш;

- “Ўзбекистон темир йўллари” АЖнинг молиявий режасини шакллантириш босқичида барча аҳамиятли хатарларни компаниянинг молиявий-иқтисодий кўрсаткичларига қиймат таъсирини аниқлаш ва уларга жавоб бериш тизимини ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, раҳбар бир вақтнинг ўзида хатар таъсир даражасини аниқ баҳолай олса, юк ташувчи алоҳида муваффақиятга эриша олади. Бу ҳолда қуйидаги: ўзида мавжуд капиталидан катта миқдордаги хатарга қўл уриш мақсадга номувофиқлиги, хатарнинг ҳар қандай оқибатлари юз бериши мумкинлигини доим назарда тутиш ва ҳисобга олиш талаб

этилиши, нисбатан кичик фойдани деб катта нарсдан маҳрум бўлиш, катта таваккалчиликка йўл қўйиш тўғри эмаслиги каби шартларга риоя қилиш лозим бўлади.

Юқоридагиларга асосланиб, интеграциялашган транспорт-логистика тизимидаги хатарларнинг таъсир даражасини минималлаштириш учун транспорт-логистика тизимини бошқаришнинг самарали механизмларини ишлаб чиқиш, тегишли қонунчилик ташаббусларини амалга ошириш, махсус темир йўл марказларида юкларнинг божхона ишларини расмийлаштирувчи концепциясини тасдиқлаш, шўъба ва тобе жамиятларни ривожлантириш стратегияларини мувофиқлаштириш каби фаолиятларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади. Юқорида келтирилган ҳисоб-китоб асосида билгиланган стратегияни амалга ошириш учун хатарларнинг таъсир даражасини харажатлар бирлигига нисбатан аниқлаш усули ва иқтисодий хатарларни самарали бошқариш алгоритмининг компания фаолиятига жорий этилиши кутилаётган хатарларни олдини олиш ва хатар таъсирчанлигини минималлаштириш имкониятини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. The World Bank: World Development Indicators. <http://data.worldbank.org/indicator>
2. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасининг ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси - <http://strategy.regulation.gov.uz/uz/document/>.
3. Fayzullayev J.S. Evaluation of efficiency of transport - logistics system. // XLVII International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education» (Boston. Usa. July 24-25, 2018). 62-65.
4. Fayzullayev J.S. Effective management methodology of integrated transport-logistics system // International Journal of Advance and Innovative Research. 2019. Volume 9, Issue 1 (I). Impact Factor (5) GIF – 0.676.
5. Fayzullayev J.S. Improvement of Economic Efficiency of Development of Railway. // Asian Journal of Technology & Management Research (AJTMR) ISSN: 2249 –0892 Vol9 Issue–2, Dec -2019.